

Тұрсун Х.М.¹, Омаралиев И.М.²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: tursunhazret@mail.ru

²II курс магистранты, e-mail: ismail_mur_90@mail.ru

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.

АХЫСКА ТҮРІКТЕРІНІҢ ҚИЛЫ ТАҒДЫРЫ

Мақалада ахыска деген атпен танылған түркі тілді ұлттың қалыптасу тарихы мен әкімшілік-территориялық аумағының орнығуы баяндалады. Ахыска тарихындағы кеңестік кезеңдегі саяси-мәдени дамуы және тоталитарлық билік тарапынан бастан кешірген ауыр ахуалының тарихы деректік негізде талданады. Ұлы Отан соғысы жылдарында Грузияның Ахыска-Месхетия аймағынан Орта Азия мен Қазақстанға заңсыз депортацияланған ахыска түріктерінің әлеуметтік-демографиялық жағдайына шолу жасалады. Қазіргі кезде ахыскалықтар өздерінің тілі мен салт-дәстүрлерін сақтап, дамытуға мүмкіндік алғандығы Қазақстандағы ұлт саясатының нәтижесі ретінде бағаланады. Қазақстан Халқы Ассамблеясының көпэтносты байланыстар мен ынтымақтастықты қалыптастыру міндеттерін іске асырудағы ахыска түріктерінің орны айқындалады.

Түйін сөздер: ахыска түріктері, Грузия, Қазақстан, депортация, көпэтностық ахуал.

Tursun H.M.¹, Omiraliyev I.M.²

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, e-mail:tursunhazret@mail.ru

²Master student of II, e-mail: ismail_mur_90@mail.ru

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan

Tragic fate of ahiska-turks

This article deals with formation of Ahiska Turkish people and it`s territory. Concern this historical events in this article considered development of Ahiska Turkish people in soviet period and the fate of the people in totalitarian regime. Made some surveillance social-demography of Ahiska people, which were unduly deported from the regions of Ahiska and Georgia to middle Asia and Kazakhstan in period of World war. At the present time Ahiska Turkish people has great opportunity to preserve their culture, language and tradition because of good policy of Kazakhstan. The mission of Ahiska Turkish people is determined in assembly of Kazakhstan to make multicultural relations and communication.

Key words: ahiska turkish people, Georgia, Kazakhstan, deportation, multiethnic condition.

Тұрсун Х.М.¹, Омаралиев И.М.²

¹доктор исторических наук, профессор, e-mail: tursunhazret@mail.ru

²магистрант 2 курса, e-mail: ismail_mur_90@mail.ru

Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Яссави, Казахстан, г. Туркестан

Трагическая судьба турков-ахыскинцев

В статье описывается история становления тюркоязычной нации турки Ахыска и создание административно-территориальной единицы региона. На основе архивных документов анализируется вопрос о культурно-политическом развитии истории Ахыска в советское время и история тяжелой участи тоталитарного режима. Делается обзор на социально-демографическое положение Ахыска турков, которые были незаконно депортированы с регионов Ахыска из Грузии в Среднюю Азию и Казахстан во время Великой Отечественной войны. В настоящее время депортированные турки имеют возможность сохранять и развивать свой язык, обычаи и традиции в результате национальной политики Казахстана. Определена роль турок в реализации задач Ассамблеи народа Казахстана в установлении многонациональных связей и сотрудничества.

Ключевые слова: турки ахыска, Грузия, Казахстан, депортация, полиэтническая ситуация.

Кіріспе

Ахыска түріктері түркі халықтарының құрамындағы тағдыры күрделі, тарихи тағдыры ауыр ұлттардың бірі. Бұл халықтың орналасуы қазақ жерінен алыста, тілдік байланыстары алшақ болғанымен, тағдыр ол халықты тоталитарлық қоғамның зұлмат жылдарында қазақтармен бір шаңырақ астында табыстырды. Содан да ахысхалықтардың кешегі тарихы мен бүгінгі тағдыры қазақстандықтарды да бей-жай қалдырмайды.

Ахысха атауы туралы мәліметтер ең алғаш рет Қорқыт ата кітабында кездеседі. Ол кітапта «Ах-Сака», яғни Ахыска деген атау көне оғыздардың ең керемет және құнарлы жері деп көрсетілген екен. Ол дербес мемлекет болып 1267 жылдан бастап православтық қыпшақ (куман) Атабектер әулеті тарапынан құрылған болатын. Сердар Мустафа Пашаның қолбасшылығымен османлы әскерлері 1578 жылы 9 тамызда ирандық Сефеви әскерін Чылдыр шайқасында жеңуі арқасында Ахыска жерлері Осман империясының қол астына өтеді. Чылдыр ауданы құрылғаннан кейін Ахыска қаласы ірі саяси-экономикалық орталыққа айналады.

Тарихи-географиялық тұрғыдан Ардахан, Чылдыр, Пософ және Шавшат жерлері ғасырлар бойы Ахыска деген атаумен әкімшілік бірлік құраған. Қазіргі таңда Ахыска Тбилисиден 159, Түркияның Карс қаласынан 115 және Ардаханнан 60 километр қашықтықта орналасқан (Aslan, 1995: 1-2).

Ахыска түріктері ежелден Грузияның тарихи облыстарында Месхетия және Джавахетияда мекен етіп келген. Ахыска түріктері түркі этнографиялық тобына жатады және шығыс-анатолиялық түрік тілі диалектісінде сөйлейді.

1828 жылы Ахалцих елді мекенінде адам саны 50 мыңнан астам еді. Кейінгі жылдары ол сан өзгере түсті, 1939 жылы – 12,2 мың, 1959 жылы – 16,9 мың, ал 1966 жылы 17,8 мың адамды құрады (Советский Союз, 1967: 298).

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында түріктерге қарсы репрессиялар мен қудалау күрт көбейе түсті. Қаруланған армяндық әскерлер жергілікті халықтар арасында террор ұйымдастыра бастады. Осы қауіпті түсіне отырып түріктер арасында еріктілер жасағы құрылды. Жергілікті түрік лидерлері Омар Фаик бей, Осман Сервер Атабек және Диканлы Хафиз бейлердің бастамаларымен тыныштық пен татулықты сақтау үшін қолдарынан келгенін бәрін жасады. 1918 жылдың соңы мен 1919 жылдың басында

дашнактардың арандатуы арқасында Грузия мен Армения арасында қақтығыс туды. XIX ғасырда Кавказ картасында енді ғана белгілі болған армяндар Грузияның жерлерін қолға алуды көздеді. 1913 жылы Кавказ билеушісінің орынбасары граф Воронцов-Дашков арнайы комиссия құрды. Ол комиссияның негізгі мақсаты, Борчалы және Ахалкалак уездерін Тифлис губерниясынан алып тастап, Гюмриге қосу болатын. 1917 жылы Гюмри губерниясын құру және оған Лораның облыстарын қосу туралы мәселе көтеріледі. Осы тұстан бастап «Ұлы Арменияны» құру туралы идеялар ұсынылады. Ушықтырған жағдай 1917 жылдың жаз айында шаруалар съезінде түріктер мен грузиндер арасында армяндарға қарсы грузин-мұсылман одағы құрылады (В. Гурко-Кряжин, 1990: 13). Ахыска түріктерінің өз жерінде өгей бола бастауы осы кез еді.

Кеңестік билік және ахыс халықтардың ахуалы

1919 жылы грузиндердің христиандық ұйымдары армяндық жетекшілерге мұсылмандарға қарсы террор жасалмасын деген үндеуін жолдады. Осы кезекте, Ахыска түріктері грузиндердің басына түскен қаралы күндері қолдан келген көмегін берді. Мысалы, армяндық террор кезінде католик грузиндерге өмірін сақтап қалу үшін баспаналар берді. Бір ғана Уде ауылында 1919 жылдың қаңтар мен наурыз айлары арасында 180 грузин-католиктердің өмірі құтқарылды (Бараташвили, 1988)).

Ресей мен Түркия арасында 16 наурыз 1921 жылы Мәскеу қаласында қол қойылған достық келісімшарты бойынша Ахалцих және Ахалкалак уездері орыстардың билігіне өтті. Сәл уақыттан кейін Грузин ССР-іне қосылды. Кеңестік үкімет кезінде де армяндар сол жерлерді тартып алудан үмітін үзбеді. Ахалкалак және Борчалы облыстарын Арменияның әкімшілік бірлігіне қосу жөнінде армяндар тарапынан ресми ұсыныс тасталды (Насибзаде, 1990: 47).

XX ғасырдың 20–30-жылдары Ахыска түріктерінің экономикалық және мәдени жағдайы қарқындап дами бастайды. Көптеген мәдени ағарту орталықтары, ұлттық кадрлардың өсуі және техника-педагогикалық мектептер ашыла бастады. Омар Фаиг Неманзаде, Осман Сервер бей, Ахмед Пепинов, Мамед Зеки Дурсунзаде, Мамед Али бей, Афзал бей, Мамед Шейхзаде және т.б. Кавказдың қоғамдық өмірінде елеулі орын алды. Грузияда түрік тілінде жарық көрген газетпен

журналдар, олардың қатарында «Адыгюн колхоз-чусу» (1931 ж.) және «Гызыл ренджбер» (1933 ж.) Адыгюнде басылды, «Коммунист» (1930 ж.) Ахалцихте, «Багбан», «Социализм кянди» (1940 ж.) Аспиндзада басылып шығып, түріктердің мәдени өмірінде елеулі орын алды. Өткен ғасырдың 20-30-жылдары ахысхалықтардың мәдени ошақтар саны арта бастады. Азербайджан-Тбилиси театрларының көмегі арқылы 1934 жылы Ибрагим Исфаханлының жетекшілігімен Адыгюн колхоз-совхозды театры өз жұмысын атқара бастады (Гаджиев, 1984: 138 -141).

20-жылдардың соңында осы өңірде негізінен ахысхалықтардан құралған жаңа 5 аудан Адыгюн, Ахалкалак, Ахыска, Аспиндза және Богдановка құрылды. Халық санақ қорытындысы бойынша 1939 жылы Ахалцих аудан халқының жартысынан көбін түріктер құрады. Атап өту керек, көбінесе статистикалық мәліметтерде бұл сандар объективті тұрғыдан дұрыс көрсетілмей келді. Н. Джавахашвили атындағы тарих, археология және этнография институтының ақпаратында біраз болса да дұрыс мағлұматтар берілген болатын. 1939 жылғы ақпаратта Адыгюн ауданында түріктер 80%, Богдановкада 70%, Аспиндзада 66%, Ахалцихте 51% құраған (Газета «Народное образование», 1989: 10-11). Осылайшы ахысхалық түріктер бейбіт өмірді бастап кетті және социализмнің идеяларына сеніммен қарады. Әйтсе де оларды алдағы уақытта қиын да қатал тағдыр күтіп тұрған болатын.

Тоталитарлық биліктің депортациялық саясаты: себебі мен салдары

14 қараша 1944 жылы Грузияның Түркиямен шектесетін шекарадағы Аспиндза, Ахыска, Адыгюн, Ахилкелек және Богдановка секілді аудандарынан ахыска түріктерін Орта Азияға күштеп қоныс аудартты.

1944 жылдың қараша айына дейін Ахыска түріктері Түркиямен шекаралас жерде өмір сүріп келген болса, олардың «месхеттік түрік» немесе «түрік месхеттер» аталуы 1970 жылдары шыға бастады, бірақ кең тарауы тек 1980 жылдардың соңында.

XIII ғасырларда бұл жерде Самцхе-Саатабаго хандығы құрылды. XVI ғасырда ахысхалық пашалық құрамында әкімшілік бірлік ретінде қайта құрылды. 1828 жылы орыс-түрік соғысы арқасында ахысхалық пашалық өмір сүруді тоқтатты, оның біраз бөлігі Ресей империясы құрамына енді. Осы мезеттен бастап ахыска түріктерінде жаңа тарихи кезең басталды.

Бұл жерде жаңа екі уезд құрылды. Олар: Ахалцих және Ахалкалак. Ауыр отарлық саясаттан озбырлық көрген түріктердің көбісі Османлы империясына қоныс аударды. Ал, Түркияның Карс және Баязит қалаларынан көшкен армяндар осы жерлерге қоныстана бастады. Қоныс аударған армяндар жымысқы саясат жүргізіп, жергілікті орыстарға, грузиндерге және түріктерге қарсы арандатушылық іс-әрекеттер қолдана бастады («Ахалцихская нетерпимость», 1897).

Құжаттарға қарағанда, түріктерді өз орындарынан көшіруге үкіметтік деңгейде келісім болып, оған алдын ала дайындық жүргізілген. Негізінде Грузия жері неміс басқыншылығына ұшырамаса да, оның шекаралас аймақтарындағы аз ұлттар көршілес елдерді туыстары болғандықтан шпиондық, диверсиялық әрекеттерге барады деген желеумен «сенімді емес» топтарға жатқызылып, депортациялануы тиіс болды. Грузиялық түріктерді сыбайластыққа айыптауға негіз жоқ болатын. Сірә де, «причины депортации месхетинских турков лежат гораздо глубже, чем кажется на первый взгляд. Скорее всего, И. Сталин и Л. Берия, решили очистить от них самые плодородные районы республики и заселить их грузинами» (Алдажұманов, 1997: 14) деген К.С. Алдажұмановтың тұжырымы тарихи ақиқаттың сырын ашады. Осындай мақсаттарын іске асыруға Боржомиден Валеге дейін ұзындығы 70 шақырым темір жол салынған болатын. Түріктерді көшіру жөнінде Мемлекеттік қорғаныс комитеті № 6279 санды Қаулыны 31 шілде 1944 жылы бекітті, ал 20 қыркүйек күні Ішкі істер халық комиссариаты № 001176 бұйрық шығарды. Жер аударуға дейін түріктердің арасында ұлттық намысты қорлайтын насихат жүргізілді. Олардан грузин ұлтын қабылдап, өз ұлтынан бас тартуды талап еткенімен түрік халқы ондай қорлықты мойындамаған.

Ішкі істер халық комиссариатының ресми деректеріне қарағанда 1944 жылдың желтоқсан айының ортасында 92 307 адам, оның ішінде ер азаматтар – 18.923 (қариялар мен мүгедектер), – 27.399 әйелдер, 16 жасқа дейінгі балалар 45.085 болатын. Ең алғашқы эшелондар Ташкент облысына 9 желтоқсан 1944 жылы келді. Қоныс аударушылардың екінші жартысы Алматы, Жамбыл, Қызылорда және Оңтүстік Қазақстан облыстарына 22 күндік жолдан кейін келіп жетті. Қазақстанға қоныс аударушылар саны 6300 отбасын құрады, яғни 27 833 адам (Бараташвили, 1998: 12).

Оларға тек 3 күндік тамақтарын алсын деп бұйрылды, бірақ олар 20 күннен астам жол

жүрді. Жол бойы тауарға арналған вагондарда 40 мыңға жуық адам суықтан және аштықтан мерт болды. Себебі, ол вагондар адам жағдайын еш қанағаттандырмады. Біріншіден, вагондардың ішіне 20-30 отбасын сыйғызды. Екіншіден, ол вагондар ешқандай жылулыққа икемделмеген. Ішкі істер халық комиссариатының ресми деректерінде мынандай көрсетіледі: «Қоныс аударушыларға ешқандай эксцесс жүргізілген жоқ және оларға жол бойы әрбір станцияда тоқтап ыстық тамақ берілді» деп жазылған болатын. Бірақ ол мағлұматтардың бұрыс екендігі белгілі. Түнгі сағат 12-де әскери киімдегі адамдар түріктердің үйлеріне келіп, оларды өз тұрғылықты жерлерінен эвакуациялады. Соғыс біткен соң оларды қайтадан өз үйлеріне әкеп жайғастырамыз деген уәде әлі күнге дейін орандалған жоқ. Түннің жартысында кім не аларын білмей, ешқандай дайындықсыз тек құжаттарын алуға үлгерді. Жер аударылғандарды тауар вагондарына салып, сыртынан құлыптап тастады. Вагонның ішінде ашыққандар сырттан көмек сұрай алмады, дәретке шығайын десе есік құлыпталған, іші боран, себебі далада қараша айы және вагонның ішінде пеш орнатылмаған. Осының салдарынан қаншама адамдар жолда үсіп, қайтыс болды. Арнайы мәліметтерде КСРО Ішкі істер халық комиссариатының дерегі бойынша 1948 жылдың маусым айы бойынша 14895 адам қайтыс болды деп келтіреді. Шын мәнісінде алғашқы алты айда 37 мың адамға жуығы қайтыс болды, олардың ішінде 17 мың балаларды құрады (İbrahim Hasanoglu, 2016: 4).

Қоныс аударған түріктердің ешқандай қоғамдық және азаматтық құқықтары болмады. Оларға Қазақстан мен Орта Азияның ауылдық жерлеріне ғана қоныстануға рұқсат берілді. 12 жыл көлемінде олар арнайы қоныстанушы мәртебесінде, коменданттық бақылау тәртібінде және әділетсіздік пен тәуекелділікте өмір сүріп келді. Бірақ қиын кезеңдер түрік халқының рухын сындыра алмады. КОКП-нің XX съезінен кейін 28 сәуір 1956 жылы КСРО Жоғарғы Кеңес президиумының №135/142 жарлығы бойынша ахысқа түріктері арнайы қоныстанушы шектеуінен және коменданттық тәртіптен босатылды. Бірақ бұл шектеулер жойылғанымен түріктерге моральдық және материалдық зияны үшін өтемақы қарастырылмайды және олар өз қоныстандырылған жеріне бара алмайды деп айтылған.

Ұзақ жылдар бойы Кеңес үкіметі тарапынан ахысқа түріктері толық ақталуды күте алмады. Ең алғаш аз ғана ахысқа түріктері 1958

жылы Азербайжанға барды. Азербайжанға қоныстанып, ол жерде өз салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын жалғастыруға мүмкіндік алды. Ахысқа түріктерінің халықтық қозғалысы 80 жылдардың ортасында жеделдей түсті. Соның арқасында 1988 жылы Мәскеу қаласында арнайы комиссия құрылды және Ахысқа аудандарындағы ресми есебін жариялады. Осы ресми есеп бойынша 220 ауылдың 84 әлі күнге дейін бос жатыр. 1944 жылмен салыстырғанда ауылшаруашылық өнімі 5 есеге төмендеді, халық саны 59 мыңға азайды және жердің 70% өңделмеді (Гаджиев, 2007: 10-11).

Бірақ та бұл кері факторларға қарамастан, Грузия халқы түріктерді өз отанына қабылдағысы келмеді. Бұған түрлі себептер бар. Олардың ішінде Ахысқа аудандарында басқа халықтардың мекен етуі басты себеп еді. Грузия халықтары түріктердің отанына кері оралуы үшін, олар «грузин» ұлтын қабылдасын немесе «дінін христианға ауыстырып келгенде қабылдаймыз» деген ой-пікірлерді білдіріп жатты. Бірақ бұл жерде бір мәселені ескермей отыр, Грузиядан түріктерді және тағы да басқаларын күштеп Орта Азияға қоныс аудартқанда олар түрік еді, ал қазір олар өз отанына оралу үшін «месхтер» немесе «түріктенген грузиндер» дегенді қабылдауы керек па? Жоқ бұл іс-әрекеттердің барлығы Грузияға кері оралмасын дегенді білдіреді.

Қорытынды

Тоталитарлық биліктің қылмысы – депортация салдарынан тарих сахнасынан көшіп кете жаздаған ахысқа түріктері Қазақстанда, тағы да басқа Орта Азия мемлекеттерінде бейбіт өмір сүріп келеді. Қазіргі таңда Қазақстанда тұрып жатқан түрлі этностармен ахысқа түріктерінің әлеуметтік және экономикалық жағдайы жақсы. Бұлардың жақсы болуы себебі, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың көрегендік саясаты арқасында. Сол кісінің тікелей бастамасымен Қазақстан Халқы Ассамблеясы құрылған болатын. Осы ұйымның негізгі мақсаты Қазақстанда мекен етіп жатқан халықтар арасындағы достық пен ынтымақтастықты одан ары нығайту. Тәуелсіз Қазақстанда 130-дан астам ұлт мекен етуде. Олардың ауызбіршілікте болуы осы жоғарыдағы аталған ұйым арқасында. Ауызбіршілік бар жерде ынтымақ, береке, тұрақтылық және экономикалық өрлеу болады. Қазақстандық ахысқа түріктері оны жақсы түсінеді.

Әдебиеттер

- Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. (1997) Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Алматы.
- Aslan K. (1995). Ahıska Türkleri kültür ve dayanışma derneği. Yayın no:1, Ankara
- «Ахалцихская нетерпимость». (1897). «Кавказ» (№ 94)
- Бараташвили Л. (1988). Бараташвили К. Мы месхи... Литературная Грузия,
- Бараташвили М. (1998). Правовое положение месхов-репатриантов в Грузии. Тбилиси.
- Гаджиев А. (1984). Тифлисский азербайджанский театр. Баку.
- Гаджиев А. (2007). Ахалцихские турки. История. Этнография. Фольклор. №2.
- Газета «Народное образование». (1989). Тбилиси, 30 июля. К уточнению важного исторического факта
- В. Гурко – Кряжин. (1990). Армянский вопрос. Баку.
- İbrahim HASANOĞLU. (2016). Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies 16/1 Yaz-Summer.
- Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikâyesi.
- Насибзаде Н. (1990). Азербайджанская Демократическая Республика. Баку.
- Советский Союз. (1967). Географическое описание в 22-х томах. Грузия. Отв. ред. Ф.Ф. Давитая. Т.3. Москва.

References

- Aldazhumanov K.S. (1995). Deportatsiya narodov – prestuplenie totalitarnogorejima. [Deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime.] Almata.
- Aslan K. (1995). Ahıska Turkleri kültür ve dayanışma derneği. Yayın no:1 [Ahıska Turks culture and solidarity association. Publication no: 1] Ankara
- «Akhaltshikskaya neterpimost». (1897). «Kavkaz» (№ 94) [Akhaltshikha intolerance». (1897). The Caucasus (No. 94)]
- Baratashvili L. (1988). Baratashvili K. Mi- meshi... Literaturnaya Gruzuya [We are Meskhs... Literary Georgia,]
- Baratashvili M. (1998). Pravovoe polozhenie meshov-repatriantov v Gruzii. [Legal status of Meskhs-repatriates in Georgia] Tbilisi.
- Gadjiyev A. (1984). Tiflisskiy azerbayjanskiy teatr. [Tiflis Azerbaijan Theater.] Baku.
- Gadjiyev A. (2007). Akhaltshikskie turki. Istoriya. Etnografiya. Folklor. [Akhaltshikhe Turks. History. Ethnography. Folklore] №2.
- Gazeta «Narodnoe obrazovanie». (1989). [The newspaper «People’s Education»] Tbilisi, 30 july.
- V.Gurko – Kryazhin. (1990). Armyanskiy vopros. [The Armenian question]. Baku.
- HASANOĞLU I. (2016). Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. 16/1 Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikâyesi. [Journal of Turkish World Studies. Ahıska Turks: An Endless Migration Tale]. Summer.
- Nasibzade N. (1990). Azerbayjanskaya demokraticeskaya respublika [Azerbaijan Democratic Republic]. Baku.
- Sovetskiy soyuz. (1967). Geograficheskoe opisanie v 22 tomah. Gruzuya. Otvetstvenniy redactor F.F. Davitay [Soviet Union. Geographical description in 22 volumes. Georgia.] Moscow.